

ירושת הבכור בעבד עברי

קנה לוקח. וכתב הנימוקי יוסף שם (דף סב ע"ב באלפס):

מדלא פליגי ביירש הבן אלא במכר הבן ש"מ דאף רבי יוחנן דפליג במכר משום דאיגלאי מילתא דלא היה ראוי לבא ברשותיה דבן מודה דירוש הבן יורשו דבן כרעא דאבוה הוא ובמקומו עומד. וכי היכי שאם היה הבן קיים הוי שלו ה"ה ליורשו.

הרי שאף על פי שזו מתנה לבן והבן מת טרם שזכה במתנתו, בנו, כלומר הנכד, זכה במתנה משום שהוא עומד במקומו של אביו.

כיוצא בזה כתב הראב"ד בפירושו לתו"כ פרשת בחוקותי (פרק י"ב אות י') שם הברייתא מרבה לענין חומש את הירוש שפודה את מעשרו:

אם גאול יגאל לרבות את הירוש... וקמ"ל דמעשר ממון הדיוט הוא ומצי לאורוהיה לבריה ומצי נמי למיהביה במתנה. וכי פריק ליה יורש ומקבל מתנה מעשר דנפשיה פריק ומוסיף חומש דלר' מאיר דאמר מעשר ממון גבוה הוא לא מצי יהיב ליה במתנה ולא מצי לאורוהיה לבריה. אי נמי הא דקתני יורש ולא קאמר מקבל מתנה אפילו לר' מאיר דקאמר ליה ואע"ג דבמתנה לא מצי יהיב ליה לענין ירושה מודה דירוש במקום אב קאי וכי פריק ליה יהיב חומש כדאשכחן לענין גאולת ההקדשות שהירוש עומד במקום אביו גם כן להוסיף חומש שהקדש אינו יכול לא לתנו במתנה ולא להורישו ואפילו הכי אמר רחמנא רבייה הכא נמי רחמנא רבייהו.

בגמרא בבא בתרא (דף יג ע"א) בדינא דגוד או אגוד לגבי בכור ופשוט שהניח להן אביהן עבד ובהמה טמאה, נפסק: "כיצד עושין א"ל שאני אומר עובד לזה יום אחד ולזה שני ימים", וכן הביא להלכה בשו"ע חו"מ (סימן רע"ח סעיף ד). באור שמח (הלכות נחלות פרק ב' הלכה א) הסתפק אם בכור נוטל פי שנים רק בעבד כנעני או גם בעבד עברי:

נסתפקתי, בהנך מילי דאין הבן יורש מתורת נחלה, היינו שלהאב אין זכות להנחיל זה למי שירצה, ואם אין בן רק בת או אח אינם יורשים, ודוקא כי איתא לבן ברא כרעא דאבוה דמי, וכמאן דקאי אבוהון בחיים, מי מצי ליטול בזה בכור פי שנים, דדוקא במידי דהוא זכות נחלה בזה שקיל בן בכור פי שנים, אבל מה דליתא בדין נחלות, רק דבן הוי כאבוה קיים, לכאורה לא שייך בזה דהבכור שקיל פי שנים, דמאי שנא בין ברא בוכרא לבן פשוט, וזהו נפק"מ לעבד עברי דעובד הבן ואינו עובד הבת (קידושין דף יז ע"ב), מי אית ליה לבכור בזה פי שנים, והדבר צ"ע.

וביאור הספק של האור שמח הוא ביסוד דין ברא כרעא דאבוה, אם הוא בגדר ירושה או שעומד במקום אביו וכאילו האב בחיים. דהנה במשנה בבא בתרא (דף קלו ע"א) שנינו: "הכותב נכסיו לבנו לאחר מות האב אינו יכול למכור מפני שהן כתובין לבן והבן אינו יכול למכור מפני שהן ברשות האב. מכר האב מכורים עד שימות מכר הבן אין ללוקח בהן כלום עד שימות האב". ובגמרא שם נחלקו ריש לקיש ורבי יוחנן אם מכר הבן בחיי האב ומת הבן בחיי האב, דלר' יוחנן לא קנה לוקח אפילו לאחר מות האב, ולריש לקיש

אם מעשר שני ממון גבוה, הבן אינו יכול לירש מדין ירושה, אבל מדין ברא כרעא דאבוה הוא יכול לירש גם ממון גבוה. ונפ"מ לדין עבד עברי, שמבואר בברייתא בקידושין (דף יז ע"ב) שעובד את הבן ואינו עובד את הבת, ואם זה מדין ירושה הרי שבכור נוטל פי שנים, אבל אם זה מדין ברא כרעא דאבוה, אין בכור נוטל פי שנים בעבד עברי, וכן מסתבר שהרי אינו עובד את הבת משום שאין זה גדר ירושה.

אבל יתכן שהספק של האור שמח אם בכור נוטל פי שנים בעבד עברי, אינו בגדר ברא כרעא דאבוה אם הוא גדר ירושה או שהבן במקום האב, אלא ספיקו הוא רק בדיני עבד עברי, האם הדין שעבד עובד את הבן הוא בגדר ירושה או משום שברא כרעא דאבוה, אבל גדר ברא כרעא דאבוה אינו בגדר ירושה.

הכסף משנה הביא את דברי הרלב"ג שאין למכור עבד עברי. הכס"מ כותב זאת על הרמב"ם (הלכות עבדים פרק ב' הלכה יב), שפסק:

אדון שמת אם הניח בן זכר הרי העבד עובד הבן עד סוף השש או עד סוף השנים שמכר עצמו להן או עד שיפגע בו יוכל או עד שיגרע פדיונו ויתן השאר, אבל אם לא הניח בן זכר הרי זה יצא לחירות ואינו עובד לא את הבת ולא את האח ואין צריך לומר שאינו עובד שאר היורשין, והנמכר לגר צדק או לגוי אפילו הבן אינו עובד אלא כיון שמת האדון יצא לחירות.

ובכסף משנה שם כתב בשם הרלב"ג:

אדון שמת אם הניח בן זכר וכו'. ברייתא שם (דף יז ע"ב) עבד עברי עובד את הבן ואינו

עובד את הבת ובברייתא אחרת אמרו דאינו עובד את האח וכתב רבי לוי בן גרשון בפרשת משפטים שיתבאר מזה שאין האדון שליט למכור עבדו או לתתו לאחר:

ביאור דברי הרלב"ג הוא, שמהא דאינו עובד את הבת, מוכח שאין כאן דיני נחלות, והא דעובד את הבן הוא מדין ברא כרעא דאבוה, וכשם שאינו בגדר ירושה כך אינו יכול למכרו.

ולכאורה דברי הרלב"ג מפורשים בערכין (דף כח ע"א) שאי אפשר למכור עבד עברי לאחר. על הפסוק "אך כל חרם אשר יחרם איש לה' מכל אשר לו מאדם ובהמה ומשדה אחזתו לא ימכר" (ויקרא כז כח), אומרת הגמרא: בהמה למה לי לכדתניא יכול יחריס אדם בנו ובתו עבדו ושפחתו העבריים ושדה מקנתו תלמוד לומר בהמה מה בהמה יש לו רשות למוכרה אף כל שיש לו רשות למוכרה.

הרי שאי אפשר למכור עבד עברי. וכן מפורש בדברי הרמב"ם (הלכות עבדים פרק ד' הלכה י) שעבד אי אפשר לתיתו במתנה ולא למוכרו: יתר על אותן הדרכים שקונה בהן עצמה כעבד עברי אין האדון יכול למכור אמה העבריה ולא ליתנה לאיש אחר בין רחוק בין קרוב ואם מכר או נתן לא עשה כלום שנאמר לעם נכרי לא ימשול למכרה בבגדו בה, וכן עבד עברי לא יכול למכרו לאחר ולא ליתנו, ויראה לי שלא הוצרך הכתוב לאסור דבר זה [באמה] אלא מפני שיש לו ליעדה לבנו לכך נאמר לעם נכרי לא ימשול למכרה.

אלא שכתב הכסף משנה בטעם הדבר שאי אפשר למכור עבד עברי שהוא משום שכתוב "לא ימכרו ממכרת עבד". ויש חידוש בדברי הרלב"ג יותר מאשר בדברי הכסף משנה האלו, משום

לשעבוד (קידושין דף טו ע"ב) דמהני גאולה
 אע"ג דאין האדון יכול למוכרו "וע"כ כיון
 דגואלים אותו ומסלקים רשות העכו"ם ממילא
 הם זוכים בו לשעבוד כירושה".

מדברי הראב"ד הנ"ל משמע שיש גדר של
 ירושה בדין ברא כרעא דאבוה. הראב"ד
 כתב באפשרות השנייה, לגבי מעשר שני למ"ד
 ממון גבוה, שגם לרבי מאיר יש ירושה במעשר
 שני: "ואע"ג דבמתנה לא מצי יהיב ליה לענין
 ירושה מודה דירוש במקום אב קאי וכי פריק ליה
 יהיב חומש כדאשכחן לענין גאולת ההקדשות
 שהירוש עומד במקום אביו". ואם כן אפשר לומר
 שאף שעבד אינו נמכר, מכל מקום בן יכול לזכות
 בעבד מדין ברא כרעא דאבוה כירושה, ונמצא
 דמה שליתא במכירה איתא בירושת הבן. אבל
 מדברי הרלב"ג שלמד שאין האדון שליט למכור
 את עבדו מהא דעבד עברי עובד את הבן ולא את
 הבת, ולא הוכיח שאפשר למכור ממה שעובד את
 הבן, וע"כ שלגבי עבד בן אינו מדין ירושה אלא
 משום שברא כרעא דאבוה ובא הבן במקום האב.

אלא שבדעת הרמב"ם נראה שאין דין מיוחד
 בירושת הבן מדין ברא כרעא דאבוה. לגבי
 מעשר שני כתב הרמב"ם (הלכות מעשר שני פרק
 ג' הלכה א):

מע"ש ממון גבוה הוא שנאמר לה' הוא,
 לפיכך אינו נקנה במתנה אא"כ נתן לו הטבל
 והמקבל מפריש המעשר, ואין מקדשין בו את
 האשה ואין מוכרין אותו ואין ממשכנין אותו
 ואין מחליפין אותו ואין מרהינין אותו.

ואף על פי שאי אפשר למכור מעשר שני ולתת
 במתנה, כתב הרמב"ם (הלכות מעשר שני
 פרק ה' הלכה א):

שלדברי הכסף משנה אין זה חסרון ממוני אלא
 איסור על האדון למכור את העבד, ואילו לדברי
 הרלב"ג זהו חסרון ממוני שאין האדון חשיב
 בעלים לענין מכירת עבדו או לתתו לאחר, ומה
 שעובד את הבן הוא משום שברא כרעא דאבוה
 ולא מגדרי נחלה. על כורחך צריך לומר בדברי
 הרלב"ג שיש גדר מיוחד בבן שירוש את העבד,
 שאם לא כן, מדוע הוכיח מהא דאין ירושה לבת
 בעבד עברי שאין בעבד דין ירושה, הרי ניתן
 להוכיח מהא דעובד את הבן שיש בו דין ירושה,
 ואם כן יהיה בו דין מכירה. אלא ודאי שלהבנתו
 הא דעבד עובד את הבן אינו מגדר ירושה
 והנחלה, אלא דין התורה מצד ברא כרעא דאבוה.

לכן יש חידוש בדברי הרלב"ג יותר ממה
 שמשמע ברמב"ם ובכסף משנה. מדברי
 הרמב"ם אין ראיה מהא דעבד עברי עובד את הבן
 שאין זה גדר ירושה, ובפרט לדברי הכסף משנה
 שאי אפשר למכור עבד משום איסור שלא ימכרו
 ממכרת עבד. לפי הכסף משנה הבן יורש מדיני
 נחלה, ורק למכור אינו יכול מחמת האיסור, אבל
 לדברי הרלב"ג אין האדון שליט למכור עבדו או
 לתתו לאחר.

אפשר לומר שטעם החילוק בעבד עברי בין
 ירושה שאדם מוריש את העבד לבן, ובין
 מכירה שאי אפשר למכור עבד עברי, הוא על פי
 הגמרא בבא בתרא (דף קמא ע"ב) האומרת
 שעובר זוכה בעבדים שהניח אביו ולכן גם פוסל
 אותם מאכילת תרומה, אף שמעיקרא המזכה
 לעובר לא קנה, משום ש"ירושה הבאה מאליה
 שאני". וכן כתב המקנה בקידושין (דף טו ע"א,
 והביאו הגאון ר"מ זעמבא בשו"ת זרע אברהם
 סימן כ"ג אות ט"ו) ומדמה זאת לגאולת קרובים

דאבוה, אין האבא יכול לקחת מאחד מהם את חלקו בעבד ולתת לאחר. אבל אם הבן יורש מתורת נחלה, וכמ"ש שירושא שאני, הרי יתכן שהאב יכול להנחיל למי שירצה.

ולדעת הרמב"ם כפי ביאורנו, מיושבת הגמרא בקידושין (דף יז ע"ב) שלומדת שיש דין ירושה בגוי מ"וחישוב עם קונהו ולא עם יורשי קונהו"³. מוכח בגמרא שלולא המיעוט, גוי היה מוריש גם עבד עברי, ולפי הרלב"ג קשה, שהרי אף בישראל אין יורשים עבד מדיני ירושה, ואיך יש ראייה מהא דהפסוק ממעט גוי, שבשאר דברים יש לו ירושה? אבל אם נאמר שעבד עברי עובד את הבן מדין ירושה, ככל נחלות, מובנת ראית הגמרא. לדעת הרלב"ג צריך לומר כדברי הזרע אברהם (סימן כ"ג אות ז') דבן הוא כרעא דאבוה לגבי עבד רק בכך שיש לו על כל פנים זכות ירושה מעלמא, ולולא היה גדר ירושה לא היה דין ברא כרעא דאבוה.

כדעת הרלב"ג, כתב במנחת חינוך (מצווה מ"ב אות י"ד) שבכור בעבד עברי אינו מגדר ירושה:

אבל הנראה לענ"ד דבכור שנוטל פי שנים הוא מדין נחלות, עיין ר"מ פ"ב מנחלות ה"א ובספר המצוות לרבינו מצות עשה רמ"ח, א"כ התורה שציוותה דיני ירושה לבן או לבת או לשאר יורשים ג"כ, גזר הכתוב דבכור יורש פי שנים. אבל כאן בעבד עברי דחזינן דאינו

הפודה מעשרו לעצמו בין שהוא שלו בין שנפל לו בירושה בין שניתן לו בטבלו מתנה כמו שביארנו, הרי זה מוסיף עליו חומש, אם היה שוה ד' נותן חמשה, שנאמר ואם גאל יגאל איש ממעשרו חמישיתו יוסף עליו.

מלשון הרמב"ם "בין שנפל לו בירושה", ומכך שאינו מחלק בין ירושת הבן לירושת אחר, משמע שבכל ירושה על פי דיני נחלה היורש מוסיף חומש. ולכאורה איך יורש מעשר שני, והרי מעשר שני אינו ניתן במתנה והוא ממון גבוה?¹ אלא שצריך לומר בדעת הרמב"ם שירושה שאני.²

ואם כן, הרמב"ם מחלק בין ירושה למתנה, וזה שלא כדברי הרלב"ג שכתב שאם אין דין ירושה, אין מכירה, ולדברי הרמב"ם גם אם יש ירושה יתכן שאין מכירה. ועל פי דברים אלו, יתכן שבספק האור שמח אם בעבד עברי הבכור מקבל פי שנים, לדעת הרמב"ם אכן יקבל פי שנים כבכל ירושה. אבל לא כסברת האור שמח שגם בדבר שאינו יורש מתורת נחלה הבכור מקבל פי שנים, אלא משום שלרמב"ם אין הבדל בין ירושה של עבד לשאר ירושות, ומה שעבד עברי אינו עובד את הבת זו גזירת הכתוב ואין דין מיוחד לירושת הבן.

נפ"מ לא רק לשאלה האם בכור נוטל פי שנים בעבד עברי, אלא גם לשאלה האם האב יכול להנחיל לאחד הבנים את העבד. לדעת הרלב"ג שירושת הבן היא מדין ברא כרעא

3 ועיין ראב"ד בתו"כ פרשת בהר (פרק ח' אות ג'), דעל מה שמוכח שם: "וחישוב עם קונהו, עמו הוא מחשב ואינו מחשב עם היורשים", כתב הראב"ד "ואינו מחשב עם היורשים פי' שהנמכר לגוי אינו עובד לא את הבן ולא את האח". וזה תמוה, שהרי גם בישראל אינו עובד את האח.

1 ע' מנחת חינוך מצווה תע"ד אות ט'. אבל מתו"כ שהביא "אם גאול יגאל לרבות את היורש" אין ראייה משום שיתכן שהברייתא היא למ"ד מעשר שני ממון הדיוט וכמ"ש הראב"ד.

2 וכן מוכח מרש"י קידושין דף כד ע"א ד"ה דאייתי מבי נשא, שלרבי מאיר שמעשר שני ממון גבוה, הבת יורשת מאביה את המעשר.

בתורת ירושה כלל דאינו עובד שום יורש, ובגר צדק אף את הכן אינו עובד, רק בן ישראל דגלי קרא יעבוד, עיין קידושין י"ז ע"ב, א"כ זה אינו בתורת נחלה כלל, לא שייך גם כן דין בכור דהוא דין מדיני נחלות, אבל כאן אינו מנחיל כלל מדחזינן דאינו מנחיל לשום יורש דאורייתא, ובגר צדק אינו מנחיל אף לבנו, אם כן מה שעובד לבנו אינו בתורת נחלה רק מגזירת הכתוב, א"כ לא שייך דין בכורה כלל דהוא דין נחלות, ואין הבכור נוטל פי שנים בעבד עברי.

ובזה מיישב את הגמרא (בבא בתרא דף קכח ע"א) ששואלת: "...לרבנן יכיר למה לי בצריך היכרא למאי הלכתא למיתבא לו פי שנים, לא יהא אלא אחר אילו בעי למיתבא ליה במתנה מי לא יהיב ליה", ותמוה דהא נפקא מינה לעבד עברי שאינו ניתן במתנה ואשמעינן קרא דמ"מ נאמן האב שהוא בכור? אלא מכאן מוכח שאין הכן נוטל פי שנים בעבד עברי.

וגם באבני נזר (חור"מ סימן מ"ט מחודש ט"ז) כתב שאין הבכור נוטל פי שנים בעבד: "וכיון דקי"ל כרבנן דבכור מתנה קרי' רחמנא ואם לא מטא לידי' דנותן הואיל ואינו יכול להקנות דהו"ל דשלב"ל אין הבכור נוטל בו פי שנים והכי נמי כיון שאינו יכול להקנות אין בכור נוטל בו פי שנים". וע' בבבא בתרא (דף קכד ע"ב) בטעמייהו דרבנן שבכור אינו נוטל בשבח ששבחו נכסים לאחר מיתת אביהן: "מאי טעמייהו דרבנן אמר קרא לתת לו פי שנים מתנה קרייה רחמנא מה מתנה עד דמתיא לידיה אף חלק בכורה עד דמטיא לידיה", וכתב רשב"ם (ד"ה עד דמטיא לידיה): "עד דמטיא לידיה דנותן ואינו יכול ליתנה לאחרים דאין אדם מקנה דבר שלא בא לעולם". מבואר ברשב"ם שבדבר שאינו יכול להקנות, אין הבכור נוטל פי שנים. ולפי דברי האבני נזר אפשר לומר שגם לדעת הרמב"ם הבכור לא מקבל פי שנים בעבד.